

Αφροδίτη και Πάνας (Εθν. Αρχ. Μουσείο). Η θεά του έρωτα, γλυκιά και όμορφη, κρατά ωστόσο στο δεξί της υψωμένο χέρι την «παντόφλα»!

ΑΝΤΡΕΣ ΜΕ ΜΕΙΩΜΕΝΗ ΙΣΧΥ ΣΤΙΣ ΚΩΜΩΔΙΕΣ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗ

Κοινό τόπο αποτελεί η άποψη ότι οι άνδρες στην κλασική Ελλάδα ήσαν το, αναμφισβήτητο, ισχυρό φύλο. Αυτών μόνο, λέγεται, ακουγόταν η φωνή εντός των οίκων και αυτοί μόνοι, χωρίς τη συμμετοχή των γυναικών τους, οδηγούσαν τις τύχες της πόλης. Όμως και ο κοινός αυτός τόπος, όπως όλοι οι κοινοί τόποι, δεν μας δίνει παρά ένα μέρος της όλης αλήθειας. Το αντιλαμβάνεται κανείς διαβάζοντας τις κωμωδίες του Αριστοφάνη, καθρέφτες πιστούς της αθηναϊκής μικροαστικής κοινωνίας του 5ου αι. π.Χ. Όταν ο τύραννος των Συρακουσών Διονύσιος ο νεότερος παρακάλεσε τον Πλάτωνα να του υποδείξει ένα έργο που να μπορεί να του δώσει μια εικόνα της Αθήνας των καιρών τους, ο τελευταίος αυτός αρκέσθηκε να του στείλει μια συλλογή των κωμωδιών του Αριστοφάνη¹.

Δικαιολογημένα στρέφεται, λοιπόν, κανείς προς τις κωμωδίες αυτές όταν θέλει να μελετήσει, εκτός των άλλων, και τη θέση των ανδρών στην κλασική Ελλάδα.

Παν. Δ. Δημάκης

Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Πολλοί απ' αυτούς ήσαν άνδρες μιας κάποιας ήσσονος σημαίας, άντρες ταπεινής καταγωγής και, κυρίως, φτωχοί ή ηλικιωμένοι, που καταπιέζονταν όχι μόνο από τα δικά τους προσωπικά δεινά αλλά και καθόλου σπάνια από τον οξύ χαρακτήρα των γυναικών τους που σχεδόν έφταναν να τις φοβούνται!

Όλοι τους, ακούγοντας στο θέατρο τα αστεία του Αριστοφάνη ή βλέποντας να μιλούν η Πραξαγόρα ή η Λυσιστράτη, γελούσαν βέβαια σαν να επρόκειτο για κά- τι απίθανο, όμως οι πάντες καταλάβαιναν πώς, κατά βάθος, αλήθεια κρυβόταν μέσα στους αριστοφανικούς λόγους: Λυσιστράτη, 1014 επ.: Σαν τη γυναίκα δεν υπάρχει άλλο θεριόμ'ήτε φωτιά, μήτε και τίγρη με τόση αγριάδα² —ουδέν έστι θηρίον γυναικός άμαχύτερον ουδέ πύρ, ουδ' ώδ' άναιδής ουδέμια πάρβαλις.

Αλλά και οι τραγικοί, ιδιαίτερα ο Ευριπίδης, τους θύμιζαν κάθε τόσο στο θέατρο ότι οι γυναίκες ήσαν περίπου τέρατα. Τους μιλούσαν για τη Μήδεια, την Κλυταιμνήστρα, τη Φαίδρα, τις εκπροσώπους αυτές του φοβερού γένους των γυναικών: Βάτραχοι, 1079: Και ποιων κακών δεν έγιναν αιτία!...μαυλίστρες, γυναίκες που γεννούν μες στους ναούς/ή που ερωτεύονται τους αδελφούς τους... Στις Θεσμοφορίζουσες ο χορός των γυναικών αναφέρεται και πάλι στον Ευριπίδη (389 επ.): «και τι δεν μας περιέλουσε». Όπου βρίσκεις/θεάσεις, χορούς και τραγωδιστάσκαλους/αρχίζει να μας λέει αντροπλανεύτρες, μαφρούδες, κουτοπολύδες, φεαφλατούδες, τιποτένιες, κακές πλήγες στους άντρες.

Οι τελευταίοι αυτοί πρέπει να αισθάνονταν πολύ άσχημα καθώς ιδίως ήσαν υποχρεωμένοι, για ν' αποκτήσουν παιδιά, να συζούν με το γυναικείο φίλο που (κατά τις Θεσμοφορίζουσες, 786 επ.) δεν είναι παρά: σφωράκι αφορμή για κάθε κακό στους ανθρώπους/(που)... φέρνει αγάχη, δαρμούς, σκοτωμούς, φαγμάρες και κόπους. Οι γυναίκες τους δεν παύαν να ζητούν να έχουν κάποιο λόγο μέσα στις οικογένειες. Δεν το διεκδικούσαν δε απλώς, αλλά και το κατόρθωναν πολλές φορές τελικά, ιδίως

όσες απ' αυτές τις «παρδάλες» κατόνταν από ιδιαίτερα εύπορες και αριστοκρατικές οικογένειες. Ο καμής του Στρεψιάδη στις Νεφέλες, που καταριέται την τύχη του, γιατί αποφάσισε και πήρε γυναίκα ανώτερης απ' τη δική του τάξης (στιχ. 46 επ.: Μα πήγα και παντρεύτηκα χωριάτης (όντας) την ανιψιά του Μεγακλή από σόσι (πρωτεύουσιανά...)), αποτελούσε και πολλών άλλων Αθηναίων καημό...

Εξάλλου δεν πρέπει να φανταζόμαστε ότι οι Αθηναίοι κατόρθωναν να κρατούν περιορισμένες τις γυναίκες τους μέσα στους οίκους τους καθ' όλη, όπως νομίζεται, τη διάρκεια της ζωής τους. Θα 'ταν ανόητος κάποιος που θα πίστευε ότι είχαν μπόρσσει να περιορίσουν τη θάλασσα!

Μόνο των κοριτσιών που ήσαν σε ώρα γάμου (δηλαδή περίπου από 12 ως 15 ετών) περιοριζόταν η έξοδος. Πριν, ως παιδιά, ήσαν κι αυτές ελεύθερες να θγουν από την αυλή του σπιτιού και να παίζουν (κυρίως κούνια, τ' αγαπημένο παιχνίδι των κοριτσιών της Αθήνας). Κατόπιν, τα πρώτα χρόνια του γάμου τους υψιόταντο και πάλι κάποιους περιορισμούς, όμως αφότου αποκτούσαν παιδιά και τα παιδιά αυτά μεγάλωναν κάπως, αρχίζαν να απολαμβάνουν και πάλι αρκετή ελευθερία για εξόδους. Τέλος, όταν περνούσαν στα γηραιά, τότε κανείς δεν σκεπτόταν να βάλει φραγμό στις κινήσεις τους. Δεν πρέπει να παρασυρόμαστε από τα υπερβολικά λόγια της Μήδειας του Ευριπίδη (στιχ. 230): απ' όλα τα πλάσματα που 'χουν ψυχή και νόηση... αθλιότερο φύτρο απ' τις γυναίκες δεν είναι. Οι αττίδες μόνον «αθλιότατο φύτρο» δεν υπήρξαν. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που τις βλέπουμε να εξουσιάζουν κυριολεκτικά τους άντρες τους. Ιδίως αυτές που είχαν πάρει παντρεύμενες μεγάλη προίκα³.

Γιατί όπως είναι γνωστό, σε περιπτώσεις λύσης του γάμου οι σύζυγοι υπέιχαν την υποχρέωση να επιστρέφουν στη σύζυγό τους (ακριβέστερα: στον πατέρα ή τον αδελφό της) την προίκα που είχαν λάβει κατά την ώρα του γάμου και που συνήθως —καθώς ως επί το πλείστον οι

προίκες ήσαν χρηματικές— είχαν κατασπαταλήσει εν τω μεταξύ. Αν η σύζυγος ζητούσε σε μια μη αναμενόμενη στιγμή διαζύγιο (το περίφημο δικαίωμα απολείψεως των αττίδων!), οι άντρες τους βρισκότουσαν αναγκασμένοι να εκποιήσουν δικά τους ακίνητα περιουσιακά στοιχεία για να τους τη αποδώσουν. Πράγμα βέβαια οδυνηρότατο γι' αυτούς.

Ορισμένες φορές η τύχη των Αθηναίων ανδρών εμφανιζόταν ακόμη δυσχερέστερη οσάκις λυνόταν ο γάμος τους. Συνέβαινε αυτό στις περιπτώσεις μεγάλων ερωτών! Για να πείσουν δηλαδή οι μέλλοντες γαμπροί τον πατέρα της κόρης ότι ουδέποτε θα διευοούντο να την αποπέμψουν, εδήλωναν γραπτά προς αυτόν ότι είχαν λάβει προίκα που στην πραγματικότητα δεν τους είχε ποτέ δοθεί. Έτσι, σε περίπτωση διαζυγίου, φτωχοί, πρώην ερωτευμένοι σύζυγοι εκாலόνταν να καταβάλουν στον πατέρα της πρώην συζύγου τους χρηματικά ποσά—ας δήθεν προίκα και ως είδος ποιητικής ρήτρης— που ποτέ δεν είχαν λάβει. Εμπρός σ' αυτόν τον όχι μικρό κίνδυνο, όσοι σύζυγοι είχαν δώσει παρόμοιες υποσχέσεις αναγκάζονταν να είναι υπομονητικοί.

Συμβιβαστικός και υποχωρητικός εμφανίζεται και ο Στρεψιάδης των Νεφελών (60 επ.). Παρόλο που κατά τα έθιμα ο πατέρας καθόριζε το όνομα των παιδιών του, ο Στρεψιάδης δεν κατορθώνει να δώσει στο γιο του τ' όνομα του πατέρα του: Φειδιωνίδης. Η γυναίκα του ήβλε να του δώσει όνομα που να 'χει σχέση με... άλογα, με ίππους. Η διαφάνια τους δεν έληξε, όπως ίσως θα περίμενε κανείς, με την επιβολή της απόψεως του πατέρα αλλά με... συμβιβασμό: έβγαλαν το παιδί Φειδιππίδη, για μεγάλη, το δίχως άλλο, στενοχώλια του Στρεψιάδη.

Στην ανεξαρτητοποίηση των γυναικών πρέπει κάπως να συντελούσε και το γεγονός ότι η πόλη όλη βρισκόταν κάτω από την προστασία μιας γυναικας: της θεάς Αθηνάς. Συντελούσαν όμως ακόμα περισσότερο και οι συνεχείς πόλεμοι στους οποίους εμπλεκόταν η Αθήνα, ιδίως ο Πελοποννησιακός, που κράτη-

σε μακριά απ' την Αθήνα τους άνδρες επί μια σχεδόν ολόκληρη τριακονταετία. Διόταν έτσι η ευκαιρία στις αθίδες να προβάλλονται εκτός των οίκων, αναλαμβάνοντας και κάποιες από τις θεωρούμενες ως ανδρικές εργασίες. Όταν οι Αθηναίοι γύριαν από τις πολεμικές επιχειρήσεις του μεγάλου πολέμου, ασφαλώς δεν βρήκαν στα σπίτια τους τις ίδιες — από αποψη διαθέσεως υποταγής... — γυναίκες που είχαν αφήσει. Κάτι ανάλογο άλλωστε συνέβαινε και με τις γυναίκες των ναυτικών και των γενικότερα με το θαλάσσιο εμπόριο ασχολούμενων. Γύριαν στα σπίτια κι έβρισκαν τις συζύγους τους να 'χουν αποκτήσει (γιατί είχαν χρειαστεί να περάσουν την «αύλειον θύραν» τους και να συναλλάγουν με ξένους...) μια πιο έντονη προσωπικότητα, έτσι που να τολμούσαν να προβάλλουν το εγώ τους. Όπως σε ανάλογη περίπτωση η Μυρίνη της Λυσιστράτης (927 επ.): Κινησίας: ἀλλ' οὐδέ δεομ' ἔγωγε. Μυρ.: νῆ Δ' ἄλλ' ἐγώ. (—Τίποτα δεν θέλω.— Ναι με τον Δία, μα το θέλω εγώ!). Εξάλλου οι αθίδες εγνώριζαν να αξιολογούν ιδιαίτερα, υπέρ βέβαια αυτών, τις ωίδες των τοκετών καθώς και τους άλλους πόρους που αισθάνονταν στην καρδιά όταν αναγκάζονταν να ξεπροβοδίζουν για τον πόλεμο τα παιδιά τους —έλεαν ότι ήταν σαν να συμμετείχαν κι οι ίδιες στις μάχες... Λυσιστράτη, 588: Πρόβουλος: Αὐτές που τον πόλεμο οὐτε ξέρουεν καν. Λυσιστράτη: Κι ὁμως... πιο πολύ ἀπ' το διπλό του πολέμου ἄρος σηκώνουμαι/ πρώτα-πρώτα γιατί τα παιδιά μας/ που γεννησαμε εμεῖς, για στρατιώτες τα στείλαμε...

Έτσι κατέληγαν οι γυναίκες να πιστεύουν ότι είχαν το δικαίωμα να φέρνουν σαν μικροί δικτατορικοί μέσα στην οικογένεια και οι άντρες τους («ανθρωπίκοι», κατά του Αριστοφάνη την έκφραση, «χαμανδράκια», όπως θα χαρακτηρίζε κάποιους παρόμοιους τους αργότερα ο Καζαντζάκης) παίρναν όχι σπάνια θέση υψισταμένων μέσα στον οίκο —σαν πρόσωπα πειθίγνια που δέχονταν διαμαρτυρήματα και εκτελούσαν την όποια επιθυμία της συζύγου τους⁴.

Οι άντρες της Αθήνας, το είπαμε και πιο πάνω αυτό, ουδέποτε, στο σύνολό τους, υπήρξαν τόσο ισχυροί ώστε να κατορθώνουν να κρατούν δέσμιες τις γυναίκες τους σε γυναικωνίτες ανάλογους με εκείνους τους γνωστούς μας της Ανατολής. Άλλωστε τα σπίτια της Αθήνας ουδέποτε υπήρξαν τόσο μεγάλα ώστε να διαθέτουν και παρόμοια διαμερίσματα⁵. Βέβαια οι γυναίκες απέφευγαν να παρουσιάζονται σε ξένους άντρες, όταν ορισμένοι απ' αυτούς εισέρχονταν για κάποια τυχόν δουλειά στην αυλή τους. Πλην γι' αυτό το λόγο αποσύρονταν, για λίγο, στο μαγειρείο ή στην αποθήκη τροφίμων.

Δύσκολα θα μπορούσαν οι Αθηναίοι να τις κρατούν ἐγκλειστές δια βίου σε γυναικωνίτες σαν φυλακισμένες. Ο γείτονας του Βλέπυρος (στις Εκκλησ. 348), όταν ο τελευταίος αυτός λέει ότι Ἐπιωνάκης δεν βρήκε τη γυναίκα του κοντά του, με αρκετή ἀφέλεια ερωτά μήπως κάποια φιλενάδα της την είχε καλέσει σε... τραπέζι. Κι ο Βλέπυρος δέχεται σαν πιθανή την εξήγηση: Αυτό ίσως να 'ναί... Γιατ' είναι τίμια, όσο μπορώ να ξέρω.

Μύριες δικαιολογίες έβρισκαν οι αθίδες για να πάνε σ' ένα γειτονικό σπίτι: Ότι τις καλούσαν για να βοηθήσουν δήθεν στον τοκετό κάποια φίλης τους (όπως στην περίπτωση της Πραξαγόρας στις Εκκλησιαζούσες: στίχ. 532 επ.: Μά τις θεές μας/ πετάχτηκα ὅπως ἡμουνα/ η γυναίκα που ἤρθε/ να μου το πει: (ὅτι κάποια φίλη γεννούσε)/ με παρακάλεσε να προφτάξω/ όσο μπορώ πιο γρήγορα) ή για να ζητήσουν φωτιά, γιατί η δική τους εστία είχε σβήσει, και τα παρόμοια.

Κάποτε οι δικαιολογίες τους έφταναν να είναι αναίδεις. Στην ίδια κωμωδία ο σύζυγος ρωτάει τη γυναίκα του από πού γυρίζει (στίχ. 520) και η σύζυγος με θράσος απαντά (στίχ. 523 επ.): Μήπως νομίζεις πως γυρίζω/ από κανέναν εραστή;/ Ο σύζ.: Μπορεί όχι μόνο/ από έναν. Η σύζ.: Αυτό μπορείς να το εξακριβώσεις;/ Ο σύζ.: Πώς; Η σύζ.: Νά, μυρίζω ἄρωμα στην κεφαλή μου;/ Ο σύζ.: Και τί; Δεν γίνεται σαν θέλει μια γυναίκα/ και δίχως ἄρωμα να σμίγει με το φίλο;/ Η

σύζ.: Εγώ τουλάχιστον φτωχούλη μου όχι. Ο σύζ.: Τότε/ πώς μου ξεπρότιες κρυφά-κρυφά πριν φέξει;

Οι άντρες πρέπει να αισθάνονταν μερικές φορές κάπως σαν πολιορκημένοι μέσα στα ίδια τους τα σπίτια. Οι άντρες του Αριστοφάνη τουλάχιστον.

Καταντούσε πολύ βαρύ φορτίο το να 'ναι κανείς σύζυγος στην Αθήνα, ιδίως όταν καταγόταν από άσημη οικογένεια, ήταν φτωχός και δεν είχε καν πολιτική δύναμη.

Των γυναικών τούς ἄρεσε να διοικούν. Και διοικούσαν πράγματι καθώς οι σύζυγοί τους, μικροί γεωργοί ή μικροτεχνίτες, έφευγαν κάθε πρωί για τις δουλειές τους και δεν γύριαν παρά μόνο αργά το βράδυ. Μέναν μόνες να διαβύθουν τις οικογενειακές ερασιές, τους δούλους και τα λοιπά σχετικά. Χαρακτηριστικό είναι ο στίχισ από τις Θεσμοφοριάζουσες (289 επ.), όπου εμφανίζεται μια μητέρα να λέει ότι για γαμπρό της θα 'θελε κάποιον που να 'χει βέβαια τον τρόπο του, αλλά δεν την πείραζε αν θα 'ταν και κάπως χαρτός: και την θυγατέρα χοίρον ἄνδρος μὴ τυχεῖν/ πλουτούντος, ἄλλως τ' ἤλιθον/ ἀβελτέρου. Αὐτ' η κάποια μικρή ευθεία του γαμπρού θα διευκόλυνε τη θυγατέρα της να κρατάει αὐτὴ τα ἡνία του σπιτιού και να διοικεῖ.

Μικροί και φοβισμένοι οι άντρες που αποτελούσαν τον μικρολαό της Αθήνας —τουλάχιστον αυτοί που κυκλοφορούσαν στις κωμωδίες του Αριστοφάνη— έδιναν λόγο στις γυναίκες τους και για τις παραμικρές κινήσεις τους, ακόμα κι αν θα πήγαιναν στην Εκκλησία ή στην Ἡλιαία. Εκκλησ. 550 επ.: Πραξαγόρα: Ὅστε ἔγινε συνέλευσις; Βλέπυρος: Ναι μὰ τον Δία. Μα δεν θυμάσαι που σου το είπα εχθές; Αἰζει να παραθεθῶν ἐδῶ και τα ἀκόλουθα δύο χωρία, παρμένα από άλλους βέβαια συγγραφείς, που είναι ὁμως χαρακτηριστικά και τα δύο των ελέγχων στους οποίους ὑπόκεινταν κάποιοι ατυχεῖς Αθηναῖοι σύζυγοι. Οι γυναίκες των οίκων τους αποτελούσαν μια παραξέουσα που τολμούσε να ασκεῖ κριτική στους ἄνδρες και να τους αποδοκιμάζει αν κατὰ τὴ γνώμη τους δεν είχαν αποφασίσει καλά

σε μια ορισμένη περίπτωση. Δημοσθένης, 59 §110-111: Και τί θα έλεγε καθένας από σας (: τους δικαστές) φεύγοντας από εδώ (: το δικαστήριο) στη γυναίκα του ή στη θυγατέρα του ή στη μητέρα του, αν δώσει γι' αυτήν (επρόκειτο για την περιθώφτη εταίρα Νέαιρα) αθωωτική ψήφο; Αν σας ρωτήσουν: πού είσαστε, και πείτε, εδικάζαμε. Ποιόν; θα ρωτήσουν αμέσως. Τη Νέαιρα, θα πείτε φυσικά. Εκείνες δε αφού ακούσουν θα ρωτήσουν: τί λοιπόν την εκάματε; Σεις θα πείτε: την αθώωσαμε. Τότε εκείνες που έχουν μαζά θα οργισθούν εναντίον σας.

Το άλλο, ανάλογο με το προηγούμενο, προέρχεται από τον Κατά Τιμάρχου λόγο του Αισχί- νου, §186... ώστε αμέσως μόλις επιστρέψετε από το δικαστήριο, τα παιδιά (:σας) και οι νέοι της οικογένειάς σας (:αλλά βέβαια και η μητέρα τους) θα σας ρωτήσουν τί απόφαση εκδώσατε (§ 187). Και τί θα τους απωτήσετε εσείς... όταν... σας ρωτήσουν αν τον καταδικάσατε ή τον αθώωσατε;

Στα γνωστά λαϊκά δικαστήρια της Αθήνας θα πρέπει ώστε να προσβέσουμε κι ένα ακόμη: το λαϊκό δικαστήριο των... γυναικών. Αμειλικτες και αδεκάστες, έκριναν τους πάντες και τα πάντα.

Επισημώς όλο το κύρος μέσα στην πόλη το είχαν βέβαια οι άντρες, όμως ένα μέρος του και 'ουσία ανήκε στις γυναίκες που πολλές φορές θα πρέπει να δεχτούμε ότι προετοιμάζαν τις αποφάσεις των ανδρών στην εκκλήσια της άλλης ημέρας, με τις παρατηρήσεις τους και τα σχόλια τους μέσα στον οίκο. Οι άνδρες τις απόπειραν και οι γυναίκες να μην τις ακούν, όμως αναμφίβολα επηρεάζονταν απ' αυτές⁶.

Όταν δε υφίσταντο την κριτική τους, εγγυριάζαν οι σύζυγοι ότι οι γυναίκες τους ήξεραν σχεδόν όλα όσα συνέβαιναν στην πόλη. Τα εγνώριζαν δε, γιατί κάποια πληροφορία εξέφευγε του ενός συζύγου όταν γυρίζε στο σπίτι από τη συνέντευση ή κάτι ο άλλο έλεγε στη γυναίκα του κλπ. Έτσι τελικά οι γειτόνισσες ανταλλάσσαν τις μεμονωμένες πληροφορίες τους και σχημάτιζαν μια οπωσδήποτε πλήρη ει-

κόνα των συμβαινόντων. Κατ' αυτό τον τρόπο διαμορφωνόταν και η κοινή γνώμη των Αθηναίων... Λυσιστράτη, 507 επ.: Από τότε που ανοίξατε πόλεμο εσείς, για κάμποσο καιρό ως τα τώρα/ ό,τι κάματε οι άντρες τα αντέξαμε εμείς οι γυναίκες από φρονιμάδα / ...κι εσ (εβλέπατε) εμείς τα στραβά σας./ Μα κι αν μέναμε μέσα στα σπίτια κλειστές, καλά ξέραμε κάθε σας πράξη./ και συχνά για υποθέσεις πολύ σοβαρές τις (κουτές) σας ακούγαμε γνώμες/ (515) ποτέ (εμείς) δεν εσωπαίναμε ωστόσο...

Οι γυναίκες, οι «φύλακες των έδνων» κατά του Δημοσθένη την έκφραση, είχαν όχι σπάνια μέσα στον οίκο εξουσίες περισσότερο εκτεταμένες απ' ό,τι θα περίμενε κανείς, μια και οι άντρες τους, όταν δεν λείπαν στις εργασίες τους, χασομερούσαν στην αγορά ή την εκκλησία βουλευόμενοι περί των μεγάλων και σπουδαίων, και αφήναν έτσι τη ρύθμιση πλείστον θεμάτων της καθημερινής ζωής (παράκολοι της παιδαγωγίας που είχαν αναλάβει τη διδασκαλία των υιών τους, κατανομή στους δούλους των εργασιών που είχαν να κάνουν, και πλήθος άλλα) στις γυναίκες τους. Εκκλ. 210: Την εξουσία προτείνω αμέσως στις γυναίκες/ να παραδώσουμε είναι που είναι μέσα στα σπίτια/ οι αποθηκάρισσες αυτές και επιστάτριες.

Σχετικοί και χαρακτηριστικοί και οι επόμενοι στίχοι (από τις Εκκλησιαζούσες, μεταφρασμένοι μάλιστα με ιδιαίτερο κέφι από τον Ν. Σφυρόρα), που δείχνουν ότι οι αθηδίες κάναν περίπου ό,τι θέλαν μέσα στα σπίτια των αντρών τους: 227: ψήνουνε (...ελεύθερες...) τα γλυκισμάτα τους σαν και πρώτα/ στους άντρες ψήνουνε το ψάρι σαν και πρώτα/ τους φίλους βάζουνε στο σπίτι σαν και πρώτα/ τα ψώγια κάνουνε κρυφά μας σαν και πρώτα/ το κρασί σκέτο τους αρέσει, σαν και πρώτα...

Παράπονο είχαν οι γέροι σύζυγοι, γιατί ιδιαίτερες περιποιήσεις από τις γυναίκες τους έβλεπαν μόνο όταν έφερναν σπίτι το μισθό τους για τη συμμετοχή τους στις συνελεύσεις. Σφίγκες, 606: τον μισθό μου σαν παίρνω και σπίτι γυρνά/ τί ασπα-

μοί και δεξιμάτα απ' όλους/ και γιατί; Για τους τρεις που τους φέρνω οβολουσ/ πρώτη η κορούλα μου τρέχει,/ με βοηθεί να πλυθώ και τα πόδια απαλά/ μου τ' αλείβει με λεία πατερούλη/ σκύβει εκεί, με φιλεί και τα ωραιο μου λεφτά/ τα φαρύει και χλαπ τα ρουφά/ η γυναίκα μου τότε σηκώνει, γλυκά/ βάζει αφράτα κουλούρια μπροστά μου./ με χαιδεύει και κάβεται δίπλα μου/...

Πόσοι άνδρες δεν θα σκεφτόντουσαν κάποιες φορές, μηπεδεμένοι μέσα στις γκρίνιες απ' τη μια μεριά και τα χάδια (σπανίτερα βέβαια) των γυναικών τους, σαν τους γέροντες της «Λυσιστράτης» (1037 επ.): Δεν είναι λάθος μια κουνέντα που 'χουν πεύ/ πως οι γυναίκες είναι παιχνιδιάρες/ μ' αυτές να ζήσουμε δεν είναι προκοπή/ μα και δεν κάνουμε με δίχως απ' αυτές (: ούτε σὺν πανωλέθρουν ούτε άνευ πανωλέθρων).

Πρόκειται άραγε για σκέψεις που μόνο οι γέροντες του χορού της Λυσιστράτης κάνουν; Αλλά' αυτοί που εφοβούτο πιο πολύ οι τότε άνδρες της Αθήνας ήταν οι τυχόν απιστία των γυναικών τους. Κάτι τέτοιο δεν θα 'ταν μόνο προσιόλη εις βάρος τους. Θα αποτελούσε προσβολή και για τους εφέστιους θεούς η παρουσία αργότερα εμπρός στον οικιακό θωμό ενός προσώπου —του μοιχογέννητου—, στου οποίου τις φλέβες θα έρρεε το αίμα ξένου: του εραστού. Και ο φόβος των ανδρών γινόταν ακόμα μεγαλύτερος γιατί οι γυναίκες εθεωρούταν, γενικώς, φιλήδονες, ακόρεστες και επιρρεπείς προς μοιχείες κάθε είδους⁷. Εθεωρούταν δε συνάμα πανούργες έτσι που να μπορούν να καλύπτουν τις απιστίες τους (Λυσιστρ. 11: ότι... παρά μὲν τοῖς ἀνδράσιν νευομίσθεθα εἶναι πανούργου. Εκκλ. 238: αὐταὶ γὰρ εἰσὶν ἐξαπατᾶν εἰθισμέναι⁸). Κάποιοι ιδιαίτερα ζηλιάρηδες σύζυγοι, με πιο έντονο το φόβο της απιστίας της γυναίκας τους, ακόμα κι όταν γυρνούσαν απ' το θέατρο έψαχναν το σπίτι μήπως κρυβόταν κάποιος εραστής μέσα! Θεομοφ. 395: Κι έτσι οι άντρες μας, στο σπίτι σαν γυρίζουν/ απ' το θέατρο, μας στραβομουτσουδιάζουν, / κι όλο το σπίτι ψάχνουν

μήπως βρούνε/ κανένα φίλο να 'χουμε κρυμμένο!

Με οίστρο μεταφράζει ο Απ. Μελαχρινός κάποιους σχετικούς στίχους από την Ειρήνη του Αριστοφάνη (279 επ.): ... μην κάνεις όπως κάνουν/ οι παραλάες που βάνουν/ τα κέρατα στον άντρα/ που απ' της αούλης τη μάντρα/ προβάλλουν το κεφάλι/ κι άμα τις νιώσουν άλλοι/ αποτραβιούνται πίσω/ κι άμα περάσουν οι άλλοι/ ξαναγυρίζουν πάλι.

Τις εφοβούνταν ιδίως οι γέροντες που οι δυνάμεις τους ήταν οπωσδήποτε περιορισμένες (Εκκληθ. 323: οίμοι καθοδαίμων, ότι γέρων ών γήομην/ γυναιχ' όσας εϊμ' άξιος πληγάς λαβειν...). Τους εδημιουργείτο ουμπλεγμα κατωτερότητας. Ο Βλέπυρος ερωτά στη Εκκληθ. (615 επ.) την Πραξαγόρα πώς στην νέα πολιτεια επρόκειτο να ρυθμισθούν οι ερωτικές σχέσεις. Η Πραξαγόρα του απαντά ότι όλες οι γυναίκες θα 'ναι κοινές. Με τη διαφορά ότι πριν έρθει σε σχέση με μια υραία θα πρέπει να σημείει με μια γρασημένη κι άσχημη. Ο Βλέπυρος τότε ρωτά με αφέλεια: «Κι δεν σκέφτεσαι λίγο τους γέροντες εμάς;/ Αν μας παίρνουν οι άσχημες πρώτα,/ ώσπου τέλος να πάμε με κάποια καλή, /θα 'χει πέσει η φτωχή δύναμή μας!» Και στις Νεφέλες, 1069, διαβάζουμε ανάλογα (κατά την με κέφι μετάφραση του Βάρναλη): Κι εκείνη τον παράτεις γιατί δεν ήταν δυνατός/ και μάστορης του κρεβατιού στις ολονόκτιες γλύκες/ Δεν ήταν μόνο σ' αυτόν τον τομέα, τον ερωτικό, που τα πράγματα γίνονταν άσχημα για τους άντρες όταν γερνούσαν. Δηιγόντουσαν πολλά για γυναικείας σκληρές: Θεομοφ. 560: Δεν είπα μήτε πως μια μ' ένα τσεκούρι/ κομμάτισε τον άντρα της/ μήτε πως μια άλλη του έκαμε μάγια και τον τρέλανε και μήτε/ πως κάποια άλλη στο λουτρό έσφαξε τον πατέρα της. Κάποιους ατυχείς τους έδεσαν κιόλας (Νεφέλες, 1322: Γεϊτόνοι, συγγενείς κι χωρικοί μου/ όπως μπορείτε ώσotte με από το έζυλο/ Αχ το κεφάλι μου, άχου η μασέλα μου). Βλ. και Βάτραχοι 149... η πατρός γνάθον έπαταεν ... και πιο κάτω στην ίδια κωμωδία, 273: Κατείδες ουν που τους πατραλοίας (: τους πατροκτόνους)

αυτόθι; Στους Όρνιθες εμφανίζεται κάποιος άλλος επιδοξος πατροκτόνος: θέλει να σκοτώσει τον πατέρα του για να τον κληρονομήσει!

Αν κακή ήταν η τύχη γενικώς των φτωχών συζύγων, χειρότερη ήταν των γερόντων φτωχών συζύγων. Μερικοί απ' αυτούς έφταναν να θυμίζουν ακόμα και τις παλιές προσφορές τους στην πόλη ελπίζοντας πως έτσι θα κατόρθωναν να κατευνάσουν τους οργισμένους δικούς τους. Αχαρήνης 676: οι γέροντες, οι παλαιοί μεμφόμεθα... ου γάρ άξιός έκείων έν έναυμαχόσημν/ γηροβοσκούμεσθ' ύφ' ύμών. Άλλες φορές οι γιοι, που εύκολα συμμαχούσαν με τις μητέρες τους, τους απειλούσαν με απαγόρευση (Νεφέλες, 845) και άλλες τους κλειδωναν μέσα στο ίδιο τους το σπίτι! (Σφήκες).

Ύστερα απ' όλα τα παραπάνω δεν θα πρέπει να φαντάζεται κανείς ότι οι άντρες της Αθήνας ήταν όλοι τους αυστηροί δεσποτές μέσα στους οίκους τους και ότι η φωνή τους ακουγόταν πάντα κυρίαρχη μέσα σ' αυτούς. Ζούσε στην πόλη κι ένα πλήθος άλλων καταπιεζόμενων ανδρών, ατυχών και φοβισμένων εμπρός στις συζύγους τους, ιδίως όταν οι τελευταίες αυτές κατάγονταν από μεγάλες, όπως είπαμε, οικογένειες ή ήταν ιδιαίτερα νεότερες τους. Ανάγκη, λοιπόν, οι μελετητές της κλασικής Αθήνας να στρέφουν κάποτε τη συμπάθειά τους και προς αυτούς τους δυστυχισμένους άντρες. Αρκετά τους αγνοούσαν, περίπου, όταν ζούσαν/ ας μην τους λησμονούμε κι εμείς!

Σημειώσεις

1. Βλ. Δ. Φωτιάδη, Εισαγωγή στη μετάφραση του της κωμωδίας του Αριστοφάνη 'Ιππηθ (Αθήνα, 1939).

2. Μετάφραση Ν. Σφυρόρα. Όλες οι μεταφράσεις των υπόλοιπων στο κείμενο καταχωρούμενων χωρίων είναι ή του ίδιου ή των Θρ. Σταύρου, Παν. Λεκατά, Απ. Μελαχρινού, Κ. Βάρναλη ή του Ηλία Ηλιού.

3. Βλ. Παν. Δημάκη, Ο Θεομοφ της προίκος κατά το αρχαίο ελληνικό δίκαιο (Αθήνα, 1959), σελ. 40 επ.

4. Στο σημείο αυτό δεν μπορούμε παρά να θυμηθώ τον γέροντα, και τότε ακόμη, Καθηγητή μου στη Ρώμη τη δεκαετία του '50 Ugo Enrico Paoli, που μας θύμιζε ότι μπορεί μιν να ήταν μεγάλες οι εξουσίες των αρχηγών των οίκων στην Αθήνα, όμως τις εξουσίες αυτές τις περιόριζε η συνήθεια όλων των γυναι-

κών του κόσμου—ή σχεδόν όλων, πάντως και των αθίδων—να βρίσκουν να εκθέτουν όλα τα προβλήματα τους και τις απαιτήσεις τους στον δικά τους σύζυγο που προσπαθούσε να αποκημιθεί. Αυτό το αναγνώ παραπάνω του —το συζυγικό μορφοί, όπως έλεγε—, που τους εμπόδιζε τον ύπνο, ήταν, τότεξί χαριτολογώντας, μεγάλο όπλο στα χέρια των αθίδων. Πολλοί άντρες αποφεύγαν πολλά κάτω από την απειλή του μορφοί αυτού...

5. Μόνο από τον 4ο π.Χ. αιώνα άρχιζαν να κτίζουν στερέωτερα οπία, πέτρινα. Προηγούμενες χρησιμοποιούσαν πολύ πρόχειρα υλικά και πλίθες. Βλ. U.E. Paoli, *Uomini e cose del mondo antico* (Firenze, 1947), σελ. 67. Επίσης βλ. το έργο του David Cohen, *Theft in Athenian Law* (Beck Verlag, München 1983, ιδίως σελ. 72: Τοιχωρυχία and Theft from Houses).

6. Για κάτι ανάλογα φαινόμενα στο σημερινό μας κόσμο βλ. Friedl Ern, *The position of Women: Appearance and Reality*, στο συλλογικό έργο του J. Dubisch, *Gender and Power in Rural Greece* (Princeton Univ. Press, 1986), σελ. 42 επ.

7. Χαρακτηριστικό της συχνότητας των μοιχείων στον κόσμο εκείνο αποτελεί και η διαμόρφωση του όρου: μοιχάτρια, που υποδήλωνε το χρηματικό ποσό το οποίο καταβάλλαν οι ερ' αυτοφωρα καταλαβανομένοι εραπίες προς τους συζύγους για να πάψουν οι τελευταίοι αυτα να τους απειλούν ότι θα τους εκτελέσουν κατά την τότε ισχύουσα νομοθεσία (Βλ. U.E. Paoli, *Il reato del adulterio in diritto antico* (δημοσιεύτηκε στα «Studia et documenta historiae et juris», τόμ. 1950, 123-182).

8. Δηιγόντουσαν και χειρότερα ή αυτές: Θεομοφ. 491!... με δούλους και θουσιους τα φτιάχνουμε, αν δεν βρούμε κανέναν άλλον.

Men with Diminished Power in Aristophanes' Comedies.

P. Demakis

It is a commonplace that men in classical Greece were, indisputably, the strong sex. They were supposed to be the lords of their house and family and their alone used to lead the destinies of their city without any help or participation of women.

However, even this commonplace, as all others, reveals only a part of the truth, a fact easily understandable, if one goes through Aristophanes' comedies, which truly mirror the Athenian middle-class society of the fifth century BC. When the tyrant of Syracuse, Dionysios the Younger, asked Plato to suggest to him a work presenting a picture of their contemporary Athens, the latter simply sent him a selection of Aristophanes' comedies.

Therefore, one is fully justified, when chooses these comedies in order to study, besides other topics, the status of men in classical Greece.